

ดอกเอื้องในพิธีกรรม ความเชื่อและวัฒนธรรมล้านนา¹

received 25 JUL 2019 revised 8 OCT 2019 accepted 29 OCT 2019

ฐาปกรณ์ เครือระยา

อาจารย์ประจำคณะศิลปศาสตร์

มหาวิทยาลัยแม่โจ้

บทคัดย่อ

การศึกษารวบรวมองค์ความรู้ด้านภูมิปัญญาดอกกล้วยไม้ (ดอกเอื้อง) ที่ปรากฏในพิธีกรรม ความเชื่อในวัฒนธรรมล้านนา เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพศึกษาเพื่อสนองพระราชดำริภายใต้โครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืช อันเนื่องมาจากพระราชดำริ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี โดยการรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับดอกกล้วยไม้ (ดอกเอื้อง) ที่ปรากฏในพิธีกรรม ความเชื่อในวัฒนธรรมล้านนา ซึ่งสามารถนำองค์ความรู้ดังกล่าวไปพัฒนาในรูปแบบของมรดกทางวัฒนธรรมล้านนาในอนาคต โดยใช้วิธีการเขียนอธิบายความพรรณนาและบันทึกภาพถ่าย โดยใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research-PAR) การลงพื้นที่ภาคสนามใน 3 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดแม่ฮ่องสอน จังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดลำปาง โดยเข้าไปคลุกคลีและมีปฏิสัมพันธ์กับชุมชนด้วยตนเองของนักวิจัย ซึ่งเป็นการวิจัยในลักษณะที่มุ่งสร้างความสำนึก และความตระหนักของคนในชุมชนให้มีส่วนร่วม

ผลการศึกษารวบรวมองค์ความรู้ด้านภูมิปัญญาดอกกล้วยไม้ (ดอกเอื้อง) ที่ปรากฏในพิธีกรรม ความเชื่อในวัฒนธรรมล้านนา พบว่าในวัฒนธรรมล้านนานั้น ดอกเอื้องถือเป็นดอกไม้ที่มีความสำคัญ เพราะเป็นดอกไม้ที่แบ่งบานตามฤดูกาล ซึ่งดอกเอื้องบางชนิดสามารถใช้เป็นตัวกำหนดการจัดพิธีกรรมในล้านนาได้อีกด้วย เช่น พิธีกรรมพ่อนผี จะต้องอยู่ในช่วงฤดูร้อน ในช่วงที่ดอกเอื้องกำลังแบ่งบานและก็ต้องใช้ดอกเอื้องฝักในพิธีกรรมนี้ด้วย หรือการทำเครื่องสักการะล้านนาในงานพิธีสำคัญ ๆ พิธีกรรมอบรมสมโภชจะนิยมทำเครื่องสักการะซึ่งหนึ่งในนั้นจะเป็นต้นฝัก และใช้ฝักปั้นเป็นดอกเอื้องฝัก เป็นต้น

¹ บทความวิชาการนี้ ส่วนหนึ่งได้ข้อมูลจากการลงพื้นที่โครงการวิจัยการศึกษารวบรวมองค์ความรู้ด้านภูมิปัญญาดอกกล้วยไม้ (ดอกเอื้อง) ที่ปรากฏในพิธีกรรม ความเชื่อในวัฒนธรรมล้านนา โดยได้รับอุดหนุนทุนวิจัยจากโครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืช อันเนื่องมาจากพระราชดำริ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี (อพ.สธ.) ประจำปีงบประมาณปี 2561

นอกจากนี้ในแต่ละพื้นที่ที่ศึกษา ยังมีอัตลักษณ์ในการใช้ดอกเอื้องที่ขึ้นในภูมิภาคตามสภาพภูมิประเทศ ในแต่ละพื้นที่จะมีการใช้ดอกเอื้องแต่ละชนิดแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับประเพณี พิธีกรรม จารีต โดยมีปัจจัยเป็นตัวกำหนดคือ ฤดูกาลและสภาพภูมิประเทศนั้น ๆ เช่น อำเภอแม่แจ่มนิยมใช้เอื้องเงิน ในงานพิธีกรรม ช่วงประเพณีปีใหม่เมือง อำเภอขุนยวม จังหวัดแม่ฮ่องสอนนิยมใช้เอื้องแซะ เพื่อพุทธบูชา ในพื้นที่จังหวัดลำปาง นิยมใช้ดอกเอื้องผึ้งในงานพิธีทั้งพุทธและผี ในช่วงระหว่างเดือนมีนาคมถึงเดือนพฤษภาคม ซึ่งทำให้เราเห็นว่า พิธีกรรมต่าง ๆ ในวัฒนธรรมล้านนานั้น ถ้ามองและศึกษาในเชิงลึกจะพบว่า ดอกเอื้องล้านนามีบทบาทและมีความสำคัญที่มีความเกี่ยวเนื่องกับพิธีกรรมล้านนา

ด้านงานศิลปกรรม ที่รูปแบบของดอกเอื้องเข้าไปมีบทบาทที่กำหนดรูปแบบที่ทำให้ก่อเกิดงานศิลปะและศิลปกรรม ในพุทธศาสนามากมาย ทั้งในส่วนของลวดลายช่อดอกเอื้องที่ปรากฏเป็นงานเทคนิคลายคำประดับบนงาน พุทธศิลป์ต่าง ๆ เช่น ธรรมาสน์ หีบธรรม เป็นต้น นอกจากนี้ในส่วนของการหัตถกรรมที่รองรับกับนาฏกรรม ในฤดูกาลที่ไม่มีช่อดอกเอื้องก็จะมีงานดอกไม้ไหว้ที่ทำจากโลหะทองเหลือง ตัดประกอบเป็นช่อดอกเอื้อง ใช้งานแทนช่อดอกเอื้องสดและลวดลายผ้าทอของชาวไทยวนในล้านนา ที่มีลายผ้าทอชื่อ ลายเครือดอกเอื้อง และลายค้วะดอกเอื้อง โดยการสร้างสรรค์ลวดลายผ้าทอที่มีรูปแบบของดอกเอื้องเป็นต้นแบบ

ในส่วนของวรรณกรรมล้านนา ปรากฏในเทศน์มหาชาติภาคพายัพ สำนวนสร้อยสังกร เป็นการเทศน์มหาชาติ ฉบับล้านนาที่มีความงามทางวรรณศิลป์ในวรรณกรรมล้านนาที่กล่าวถึงดอกกล้วยไม้ในป่า เช่น กัณฑ์วรรณประเวศ กัณฑ์จุลพน และกัณฑ์มหาพน ที่พูดถึงในป่าว่ามีดอกเอื้องอะไรบ้างในระหว่างทาง ซึ่งนำไปสู่การตกแต่งซุ้มประตูป่า ที่เต็มไปด้วยบรรดาดอกเอื้อง ในประเพณีตั้งธรรมหลวง และการวาดภาพ รูปดอกเอื้องในตุ่มข้าวธรรม ที่ใช้ประกอบการเทศน์ตั้งธรรมหลวงอีกด้วย

องค์ความรู้เหล่านี้ ถือได้ว่ามีความน่าสนใจมากในด้านของความหมาย บ่งบอกถึงที่มาของวัฒนธรรม ความสำคัญที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อและรูปแบบที่ก่อให้เกิดงานศิลปกรรมประยุกต์ การศึกษาครั้งนี้ได้ทำการจัดเก็บรวบรวมองค์ความรู้ด้านความเชื่อและพิธีกรรมล้านนา โดยมีดอกกล้วยไม้หรือดอกเอื้องล้านนา เป็นสัญลักษณ์ที่สื่อความหมาย ซึ่งองค์ความรู้ดังกล่าวถือเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้เราเข้าใจสังคมและวัฒนธรรมล้านนา ที่ใช้ธรรมชาติเป็นตัวกำหนดกฎเกณฑ์ในหลายเรื่องและเป็นประโยชน์ในหลายด้าน ทั้งทางด้านงานศิลปกรรม ประเพณีความเชื่อ พิธีกรรม นาฏศิลป์ วรรณกรรมในพุทธศาสนา ด้านสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งองค์ความรู้เหล่านี้ ถือเป็นความเชื่อที่เกิดขึ้นในสังคมล้านนา ซึ่งเป็นการเผยแพร่องค์ความรู้ เพื่อที่จะสามารถนำไปพัฒนาและปรับใช้วิถีชีวิต วัฒนธรรมในอนาคตต่อไป

คำสำคัญ: ดอกเอื้อง, วัฒนธรรม, ความเชื่อ, ล้านนา

Wild Orchids in Rites and Beliefs in Lanna Culture²

Thapakon Kruaraya

Lecturer of Faculty of Liberal Arts,
Maejo University

Abstract

This study is the collection of bodies of knowledge relating to wild orchids (Uoeng) in rites and beliefs in Lanna culture. This research project is a qualitative one with the aim of responding to the idea of Her Royal Highness Princess Maha Chakri Sirindhorn for the project of plant conservation. The bodies of knowledge concerning orchids in rites and beliefs in Lanna culture that are gleaned in this study can be developed as the cultural heritage of Lanna in the future. The knowledge is presented through descriptive writing and photographs. The research method is Participatory Action Research (PAR). The field works are conducted in 3 provinces, namely, Mae Hong Son, Chiang Mai and Lampang. The researcher has interactions with the locals. This research also aims at generating consciousness and awareness of the locals in order to urge them to participate in the conservation.

The findings from the collecting of bodies of knowledge relating to wild orchids (Uoeng) wisdoms in rites and beliefs in Lanna culture reveal that in Lanna culture, wild orchids are deemed important flowers because they blossom in seasonal manner. Thus, wild orchids of certain types are used for determining the arrangement of rites in Lanna culture.

²The content in this research is from a research survey under the research project of A study of the wisdom of the orchid (Dok Eurng) Appearing in the ritual Faith in Lanna Culture. The subsidies received research grants from the Plant Genetic Conservation Project Under the Royal Initiation of Her Royal Highness Princess Maha Chakri Sirindhorn (RSPG), Fiscal Year 2018.

For instance, the Fon Phi Rite (the rite to dance to worship sacred spirits) must be held during summertime when Uoeng Phueng (*Dendrobium lindleyi* Steud) are blossoming because Uoeng Phueng flowers are used in the rite. In addition, the flowers of this orchid are also used for making offerings in significant Lanna ceremonies or celebrations. For instance, in some ceremonies, one of the offerings is Ton Phueng which is wax mold into the shapes of Uoeng Phueng flowers.

In addition, each of the studied areas has identities in terms of the use of flowers of wild orchids that grow in each region in each particular geographic feature. People in an area use wild orchids that are different from those in another area, depending on traditions, rites and mores, with seasons and geographic features of each area being the dominant factors. For examples, in Mae Chaem District, Chiang Mai Province, people use Uoeng Ngoen (*Dendrobium draconis* Rchb.f.) in Lanna New Year's Ceremony whilst people in Kham Yuam District, Mae Hong Son Province, use Uoeng Sae (*Dendrobium scabrilingue* Lindl.) for worshipping Lord Buddha, and in Lampang Province, people use Uoeng Phueng in both Buddhist and Animist rites in the period between March and May. Therefore, it is apparent that, studied or looked in-depth, wild orchids play essential roles in rites and ceremonies in Lanna culture.

Concerning arts, shapes and forms of wild orchids play roles in creating a great number of art works and Buddhist art works, such as the Cho Uoeng (wild orchid bunch) motif created with Lai Kham (gold appliqué on black lacquer) technique that is used for decorating Buddhist art works such as Buddhist pulpits and hampers for keeping Buddhist inscriptions. In addition, there are handicrafts that are made due to the need for out-season wild orchid flowers in performing arts such as artificial metal wild orchid flower bunches made from brass (Dokmai Wai), which are used for substituting fresh wild orchid flowers, and motifs in Lanna hand-woven fabric such as Khrua Dok Uoeng and Khua Dok Uoeng motifs that are inspired by forms of wild orchid flowers.

In addition, concerning Lanna literatures, wild orchids are mentioned in Thet Mahachat Phak Phayap (Sermon of the Previous Life of Lord Buddha from the Northwest), Soi Sangkon Version, which is the Mahachat Sermon in Lanna Version with literal artistic features, which mentions wild orchids, such as Wannaprawet Chapter, Chulaphon Chapter and Mahaphon Chapter, which mention what wild orchids can be found during a trip in the forest. This literature has led to the norm to decorate a forest arch with orchid flowers in a Tang Tham Luang Ceremony (the custom whereby people listen to sermons of important stories such as

the previous lives of Lord Buddha), and the drawing of orchid pictures on Tung Khao Tham (flags for decorating temples in a Tang Tham Luang Ceremony).

All the aforementioned bodies of knowledge are interesting because they indicate both meanings and origins of culture and significance relating to beliefs and forms that lead to the creation of applied art works. In this study, bodies of knowledge of Lanna beliefs and rites that use wild orchids or Uoeng as symbols to manifest certain meanings. These bodies of knowledge have played important roles in enabling us to understand Lanna society and culture in which the nature is used for determining rules in several aspects and has various functions in terms of arts, tradition, beliefs, rites, performing arts, Buddhist literatures, social and culture. These bodies of knowledge reflect the beliefs that happen in Lanna society. Thus, the dissemination of such knowledge will lead to the development and the implementation to the aspects of living and culture in the future.

Keywords: Wild Orchid Flower, Culture, Belief, Lanna

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

การศึกษารวบรวมองค์ความรู้ด้านภูมิปัญญาดอกกล้วยไม้ (ดอกเอื้อง) ที่ปรากฏในพิธีกรรม ความเชื่อในวัฒนธรรมล้านนา เพื่อสนองพระราชดำริภายใต้โครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืช อันเนื่องมาจากพระราชดำริสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี โดยการรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับดอกกล้วยไม้ (ดอกเอื้อง) ที่ปรากฏในพิธีกรรม ความเชื่อในวัฒนธรรมล้านนา เพื่อนำองค์ความรู้ดังกล่าวไปพัฒนาและเผยแพร่เป็นสื่อองค์ความรู้ ในรูปแบบนิทรรศการและหนังสือ

ความสำคัญและที่มาของปัญหา

ประเทศไทยมีความหลากหลายทางชีวภาพของกล้วยไม้เป็นอย่างมาก กล้วยไม้ถือเป็นพืชวงศ์ใหญ่ที่สุดในบรรดาพรรณพืชทั่วโลก ปัจจุบันมีประมาณ 796 สกุล และมากกว่า 17,500 ชนิด และนับเป็นพืชวงศ์ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย สลิล สิทธิสัจจธรรม (Sitthisadjathum 2006, 32) กล่าวไว้ในกล้วยไม้ป่าเมืองไทยว่าประเทศไทยถือเป็นแหล่งกำเนิดกล้วยไม้ที่มีถิ่นกำเนิดในเขตร้อนชื้นที่สำคัญแห่งหนึ่งของโลก มีกล้วยไม้ป่าหรือกล้วยไม้พันธุ์พื้นเมืองชนิดต่าง ๆ โดยมีการสำรวจพบแล้วทั้งสิ้น 168 สกุล และมากกว่า 1,170 ชนิด หรือเป็นหนึ่งในห้าของกล้วยไม้ที่พบทั่วโลก ทั้งชนิดที่เป็นช่อดอกรวมกันหลาย ๆ ดอกย่อย และชนิดดอกเดี่ยว ซึ่งแต่ละชนิดมีชื่อเรียกต่าง ๆ กันมากมาย เช่น รองเท้านารี ฟ้ามุ่ย วานหางช้าง กล้วยไม้สกุลหวายสายพันธุ์ต่าง ๆ เอื้องต่าง ๆ เป็นต้น

พันธุ์กล้วยไม้ สีสันสวยงาม โดยมีการนำกล้วยไม้ไปใช้จัดตกแต่งสถานที่ ใช้ในโอกาสงานพิธีสำคัญ ๆ เช่น งานพระราชพิธีต่าง ๆ งานวันเกิด งานแต่งงาน งานขึ้นบ้านใหม่ งานประเพณีไทย (ภาคเหนือนิยมใช้ดอกกล้วยไม้เอื้องต่าง ๆ บนดอยสูง เช่น กล้วยไม้สามปอย ใช้เป็นส่วนประกอบในพิธีกรรมและประดับตกแต่งอาคาร บ้านเรือน หรือตกแต่งทรงผม) ใช้จัดตกแต่งสวนสาธารณะ จัดตกแต่งสวนหย่อม ใช้เป็นสัญลักษณ์ ดอกกล้วยไม้ช่วยเพิ่มความงดงามและสุนทรียภาพบนโลกมนุษย์ เป็นต้น

ในวัฒนธรรมล้านนานั้น ดอกเอื้องถือเป็นดอกไม้ที่มีความสำคัญ เพราะเป็นดอกไม้ที่แบ่งบานตามฤดูกาล ซึ่งดอกเอื้องบางชนิดสามารถใช้เป็นตัวกำหนดการจัดพิธีกรรมในล้านนาได้อีกด้วย เช่น พิธีกรรมพ่อนผีจะต้องอยู่ในช่วงฤดูร้อน ในช่วงที่ดอกเอื้องฝั้กำลังแบ่งบานและก็ต้องใช้ดอกเอื้องฝั้ในพิธีกรรมนี้ด้วยหรือการทำเครื่องสักการะล้านนาในงานพิธีสำคัญ ๆ พิธีกรรมอบรมสมโภช จะนิยมทำเครื่องสักการะ ซึ่งหนึ่งในนั้นจะเป็นต้นฝั้ และใช้ฝั้เป็นต้นดอกเอื้องฝั้ เป็นต้น ซึ่งทำให้เราเห็นว่าพิธีกรรมต่าง ๆ ในวัฒนธรรมล้านนานั้น ถ้ามองและศึกษาในเชิงลึก จะพบว่าดอกเอื้องล้านนามีบทบาทและมีความสำคัญที่มีความเกี่ยวเนื่องกับพิธีกรรมล้านนา นอกจากนั้นยังเป็นรูปแบบที่ทำให้ก่อเกิดงานศิลปะและศิลปกรรมในพุทธศาสนามากมาย ทั้งในส่วนของลวดลาย ในส่วนของงานหัตถกรรมที่รองรับกับการพ่อนรำ และในส่วนของบทเทศน์มหาชาติสำนวนล้านนา องค์ความรู้ และสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ถือได้ว่ามีความน่าสนใจมากในด้านของความหมายที่มาที่ไปของวัฒนธรรมความสำคัญที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อและรูปแบบที่ก่อให้เกิดงานศิลปกรรมประยุกต์

ดังนั้น การศึกษารวบรวมองค์ความรู้ด้านภูมิปัญญาดอกกล้วยไม้ (ดอกเอื้อง) ที่ปรากฏในพิธีกรรม ความเชื่อ ในวัฒนธรรมล้านนา จึงเป็นเรื่องหนึ่งที่มีความสำคัญที่น่าจะได้รับการศึกษาอย่างเร่งด่วน ซึ่งจะได้เป็น การจัดเก็บรวบรวมองค์ความรู้ด้านความเชื่อและพิธีกรรมล้านนาที่ดอกกล้วยไม้หรือดอกเอื้องล้านนาเป็นสัญลักษณ์ ที่สื่อความหมายซึ่งองค์ความรู้ดังกล่าวถือเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้เราเข้าใจสังคมและวัฒนธรรมล้านนา ที่ใช้ธรรมชาติเป็นตัวกำหนดกฎเกณฑ์ในหลายๆเรื่อง ทั้งจะเป็นประโยชน์ในหลาย ๆ ด้าน ทั้งทางด้านงานศิลปกรรม ประเพณีความเชื่อ พิธีกรรม นาฏศิลป์ วรรณกรรมในพุทธศาสนา และด้านสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งองค์ความรู้ เหล่านี้ ถือเป็นความเชื่อที่เกิดขึ้นในสังคมล้านนา และสามารถพัฒนาองค์ความรู้ด้านภูมิปัญญาดังกล่าวออกมา ในรูปแบบมรดกทางวัฒนธรรมล้านนาในอนาคตต่อไป

บทบาทดอกเอื้องในล้านนา

จากการศึกษาในเบื้องต้นนั้น พบว่า การศึกษารวบรวมดอกกล้วยไม้ (ดอกเอื้อง) ที่ใช้ในพิธีกรรมและปรากฏ ในวัฒนธรรมล้านนายังไม่มีการทำการศึกษาที่ชัดเจนและเด่นชัด ทำให้การทบทวนวรรณกรรมในเบื้องต้น จะเป็นในลักษณะของงานที่มีความเกี่ยวข้องทั้งหมดดังนี้

ด้านศาสนาและพิธีกรรม

มานพ มานะแซม (Manasæm 2010, 24) กล่าวไว้ในภาษา อาภรณ์ พื่อนผี ถึงพิธีกรรมพื่อนผี ซึ่งเป็นประเพณี ที่สืบทอดกันมาช้านานของชาวล้านนา เชื่อกันว่าการพื่อนผีจะทำให้สามารถติดต่อกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือญาติ พี่น้องที่ล่วงลับไปแล้วได้ เครื่องแต่งกายที่ใช้ในพิธีพื่อนผี จึงถือเป็นของสูงและศักดิ์สิทธิ์ หนังสือเล่มนี้จะเล่าถึง ความเชื่อดั้งเดิม อันเป็นแรงผลักดันให้เกิดเครื่องแต่งกาย เครื่องประดับ ไปจนถึงสิ่งประกอบต่าง ๆ เช่น การทัด เหน็บดอกเอื้องผิ้งของร่างทรง เป็นต้น ซึ่งช่วยเพิ่มความงามและสีสันอันน่าตื่นตาตื่นใจให้กับพิธีกรรม นอกจากนี้ ยังกล่าวถึงรูปแบบการแต่งกายในฐานะสิ่งที่สามารถเชื่อมโยงไปถึงภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ ตลอดจนความเปลี่ยนแปลงที่มาเยือนเมื่อสังคมล้านนามีการพัฒนา

ในเทศน์มหาชาติภาคพายัพ สำนวนสร้อยสังกร เป็นการเทศน์มหาชาติฉบับล้านนาที่มีความงามทางวรรณศิลป์ ในวรรณกรรมล้านนา โดยเป็นสำนวนสร้อยสังกรว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้มีการสืบทอดการตั้งธรรมหลวง ของล้านนาปัจจุบัน ข้อมูลที่ใช้ศึกษานำมาจากหนังสือมหาชาติภาคพายัพฉบับสร้อยสังกร สำนวนเอก สอบทาน และชำระโดย พระธรรมราชานุวัตร พิมพ์ครั้งที่ 1 ปี พ.ศ. 2498 วรรณกรรมล้านนา เรื่อง มหาชาติภาคพายัพ ซึ่งมีส่วนหนึ่งในกรรม ที่กล่าวถึงดอกกล้วยไม้ในป่า เช่น กัณฑ์วรรณประเวศ กัณฑ์จุลพน และกัณฑ์มหาพน ที่พูดถึงในป่าว่ามีดอกเอื้องอะไรบ้างในระหว่างทาง ซึ่งนำไปสู่การตกแต่งซุ้มประตูป่าที่เต็มไปด้วยบรรดา ดอกเอื้องในประเพณีตั้งธรรมหลวง เป็นต้น ซึ่งในมหาชาติจะมีแต่ละสำนวนที่ไม่เหมือนกัน และจะกล่าวถึงบรรดา เหล่าพันธุ์กล้วยไม้ หรือดอกเอื้องในล้านนาที่แตกต่างกันไป

สุรพล ดำริห์กุล (Dumrikul 2001, 354) กล่าวไว้ในลายคำล้านนา กล่าวถึงงานจิตรกรรมลายคำเป็นรูปแบบหนึ่งของงานลงรักปิดทอง ที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของศิลปะล้านนา มีเนื้อหาเกี่ยวกับความเป็นมาพัฒนาการของรูปแบบ และลวดลายเกี่ยวกับลายคำ โดยเฉพาะลวดลายดอกประดิษฐ์ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 – 25 ที่ได้มีลวดลายดอกไม้ประดิษฐ์ในงานลายคำได้เขียน ซึ่งหนึ่งในนั้นปรากฏลายดอกเอื้องด้วย ซึ่งจะทำให้เข้าใจความคิดและจิตวิญญาณของผู้คนชาวล้านนาได้ดีขึ้น

วิลักษณ์ ศรีป่าซาง (Sipasang 2004, 68) กล่าวไว้ในครัวหยองของงามแม่ญิงล้านนาว่า การไปวัดในสมัยก่อนในวันบุญใหญ่คนสมัยนั้นจะนำดอกไม้มาบูชาชนิดที่ปลูกไว้ภายในบริเวณบ้าน รูป เทียน ใส่สววย (กรวย) ที่ทำมาจากใบตองใส่สลุเงิน (ขันเงิน) ไปวัด ผู้หญิงล้านนาที่ไผ่ผวยจะเกล้าผวยผมให้สวยงามและจะนำดอกไม้มาเหน็บกับผวยผมตอนไปวัด ในการเหน็บดอกไม้ไปวัดนั้นเชื่อว่าเพื่อเป็นการบูชาหัว และเพื่อเวลาก็มหัวจะเป็นการบูชาพระเจ้า หรือเรียกว่าเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อเรื่อง “ขวัญ” ของคนในกลุ่มชาวไต - ลาว ที่เชื่อว่าคนเรามีขวัญอยู่ทั้งหมด 32 ขวัญ การประดับดอกไม้จึงเป็นการบูชาขวัญบนกระหม่อม เพื่อเป็นสิริมงคลแก่ตัว การเหน็บดอกไม้ไผ่นั้นสมัยก่อนนิยมใช้ดอกไม้สดหรือดอกไม้ที่มีกลิ่นหอม เช่น ดอกสะบันงา ดอกเอื้องแซะ ดอกพุทธรักษา ดอกมะลิ เป็นต้น ซึ่งในอดีตเป็นดอกไม้หายาก แต่เนื่องจากมีกลิ่นหอมสวย ๆ จึงนิยมหามาประดับผวยผม ขณะที่เอื้องผิงมักใช้ประดับเมื่อมีการฟ้อนและใช้บูชาผีปู่ย่า ส่วนเอื้องแซะที่มีกลิ่นหอมอ่อน ๆ มักใช้เป็นเครื่องบรรณาการแด่กษัตริย์

การปักปิ่น การเลือกปิ่นนั้นสะท้อนให้เห็นถึงกาลเทศะทางสังคม อย่างเช่น การเหน็บดอกไม้ไผ่ไปวัดกับการเหน็บดอกไม้ไผ่ของช่างฟ้อน ในการเหน็บดอกไม้ไผ่ไปวัดนั้นดอกไม้ที่นำมาจะเป็นดอกไม้หอม สีสวย ๆ และใช้เพื่อบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ส่วนดอกไม้ที่เหน็บผวยช่างฟ้อนจะเป็นแบบใดก็ได้เหน็บเพื่อประดับตกแต่งเพิ่มความสวยงามให้ผวยผม

ประเภทและแบบการวิจัย

งานวิจัยชิ้นนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพเป็นการศึกษาเพื่อสนองพระราชดำริภายใต้โครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี โดยการรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับดอกกล้วยไม้ (ดอกเอื้อง) ที่ปรากฏในพิธีกรรม ความเชื่อในวัฒนธรรมล้านนา ซึ่งสามารถนำองค์ความรู้ดังกล่าวไปพัฒนาในรูปแบบของมรดกทางวัฒนธรรมล้านนาในอนาคต โดยใช้วิธีการเขียนอธิบายความพรรณนา และบันทึกภาพถ่าย โดยใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research-PAR) ซึ่งเป็นการวิจัยในลักษณะที่มุ่งสร้างความสำนึกและความตระหนักของคนในชุมชนให้มีส่วนร่วมในการเห็นคุณค่าความสำคัญของดอกเอื้อง ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของมรดกทางวัฒนธรรมชุมชนให้มีส่วนร่วมรับรู้และรักษาพันธุกรรมพืชไปพร้อม ๆ กับการรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีความเชื่อที่เกิดขึ้น โดยการลงพื้นที่ภาคสนาม เข้าไปคลุกคลีและมีปฏิสัมพันธ์กับชุมชนด้วยตนเองของนักวิจัย โดยมีศึกษารวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับดอกกล้วยไม้ (ดอกเอื้อง) ที่ปรากฏในพิธีกรรม ความเชื่อในวัฒนธรรมล้านนา และสามารถนำองค์ความรู้ดังกล่าวไปพัฒนาในรูปแบบของมรดกทางวัฒนธรรมล้านนาในอนาคต

โดยมีขอบเขตพื้นที่ศึกษาได้แก่ 3 จังหวัดในเขตภาคเหนือตอนบน ซึ่งได้แก่ จังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดแม่ฮ่องสอน และจังหวัดลำปาง

กลุ่มประชากรในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ใช้กลุ่มประชากรที่เป็นรายบุคคลเพื่อการเก็บรวบรวมข้อมูล จำนวน 20 รูป/คน ดังนี้ กลุ่มผู้รู้ (Key Informant) ได้แก่ กลุ่มผู้ที่มีความรู้ความสามารถที่จะให้ข้อมูล อันเป็นประโยชน์และถูกต้อง ได้แก่ พระสงฆ์ภายในอำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ผู้นำท้องถิ่น (Local leaders) ได้แก่ ผู้ใหญ่บ้านกำนัน นายกองค์การบริหารส่วนตำบล ผู้ทรงคุณวุฒิ ได้แก่ ผู้ที่มีความรู้เกี่ยวกับประวัติ และความเป็นมาของการใช้ดอกกล้วยไม้ในพิธีกรรมในพื้นที่ที่ทำการศึกษา และประชาชนทั่วไป (General Informant) ชาวบ้านทั้งชายและหญิง มีภูมิลำเนาอยู่ในพื้นที่ที่ทำการศึกษา กลุ่มตัวอย่างในการศึกษาครั้งนี้ คัดเลือกจากชุมชนและเมืองที่มีพิธีกรรมและนำดอกเอื้องเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้อง โดยกำหนดพื้นที่ในการศึกษา ทั้งหมด 8 แหล่งข้อมูล ดังนี้ ชุมชนในเขตจังหวัดเชียงใหม่ 3 แห่ง ได้แก่พื้นที่ชุมชนบ้านช่างเคิ่ง ชุมชนบ้านยางหลวง อำเภอแม่แจ่ม และชุมชนเมือง อำเภอเมือง ชุมชนในเขตแม่ฮ่องสอน 2 แห่ง ได้แก่ ชุมชนในเขตอำเภอแม่สะเรียง และอำเภอเมืองแม่ฮ่องสอน ชุมชนในเขตจังหวัดลำปาง 3 แห่ง ได้แก่ ชุมชนบ้านท่ามะโอชุมชนบ้านปางสัก อำเภอเมืองลำปาง และชุมชนในเขตอำเภอแม่ทะ จังหวัดลำปาง

วิธีการทำการวิจัย

สำรวจเพื่อบันทึกและจัดทำฐานข้อมูลแหล่งที่มีการใช้ดอกเอื้องในพิธีกรรม จากเอกสารรายงานที่เกี่ยวข้อง และการสอบถามผู้รู้ในท้องถิ่น การสัมภาษณ์โดยใช้ประกอบการวิจัยเพื่อให้ได้ข้อมูลเกี่ยวกับการนำดอกเอื้อง มาใช้ประกอบในพิธีกรรมตามความเชื่อ ระยะเวลา การสรรหา ตลอดจนค่านิยมของสังคมในแต่ละยุคสมัย และกล้องถ่ายภาพการใช้ดอกเอื้องในพิธีกรรม เพื่อใช้ประกอบการบรรยาย

เป็นการนำเสนอข้อมูลที่ได้จากการลงพื้นที่ศึกษาบริบททางด้านต่างๆ และพิธีกรรมความเชื่อที่มีดอกเอื้องเข้าไป มีบทบาทในแต่ละกิจกรรม รวมถึงที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต ประวัติความเป็นมา จารึกจากพื้นที่ที่ทำการศึกษา 3 จังหวัดภาคเหนือตอนบน ได้แก่ จังหวัดแม่ฮ่องสอน จังหวัดเชียงใหม่ และจังหวัดลำปาง ซึ่งรูปแบบ การนำเสนอจะใช้วิธีการเขียนอธิบายความพรรณนาและแสดงภาพประกอบเพื่อการรับรู้และเข้าใจมากขึ้น โดยมีหัวข้อดังนี้

1. ดอกเอื้องในพิธีกรรมความเชื่อ ที่ปรากฏในพื้นที่จังหวัดแม่ฮ่องสอน
2. ดอกเอื้องในพิธีกรรมความเชื่อ ที่ปรากฏในพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่
3. ดอกเอื้องในพิธีกรรมความเชื่อ ที่ปรากฏในพื้นที่จังหวัดลำปาง
4. ดอกเอื้องที่ปรากฏในงานพุทธศิลป์
5. ดอกเอื้องที่ปรากฏในงานหัตถศิลป์

1. ดอกเอื้องในพิธีกรรมความเชื่อที่ปรากฏในพื้นที่จังหวัดแม่ฮ่องสอน

จากการศึกษามีการกล่าวคือ ในสมัยที่พระเจ้าอินทวิชยานนท์เป็นเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ (พ.ศ. 2413 – 2439) ซึ่งเมืองแม่ฮ่องสอนในขณะนั้นเป็นเมืองขึ้นของอาณาจักรล้านนา ดอกเอื้องแซะถือเป็นหนึ่งในเครื่องบรรณาการสู่ท้าวสุริยวงศาธิราชเชียงใหม่ และเป็นเครื่องบรรณาการของอาณาจักรล้านนา เพื่อบูชาให้แก่กรุงรัตนโกสินทร์ กล่าวคือดอกไม้เป็นดอกไม้ต้องห้ามของราชวงศ์ล้านนาเมื่อราว 700 กว่าปีที่ผ่านมา ถือเป็นเครื่องสักการะชั้นสูงใช้เป็นเครื่องบรรณาการ เพื่อแสดงถึงความเคารพและจงรักภักดี

ตามตำนานเล่าขานของคนเมืองยวม หรือแม่สะเรียง ในจังหวัดแม่ฮ่องสอนได้มีการบันทึกไว้ว่า ในสมัยโบราณ ดอกเอื้องแซะนี้เป็นหนึ่งในเครื่องบรรณาการที่ชาวละว้าที่อาศัยในดินแดนแถบเชียงใหม่ เชียงราย และแม่ฮ่องสอน โดยเฉพาะชาวละว้าแถบเมืองยวม (ปัจจุบันคือ อำเภอแม่สะเรียง) ได้ส่งมาถวายให้เจ้ามหาชีวิตหรือกษัตริย์ผู้ครองนครล้านนาแทนการเกณฑ์แรงงาน เป็นของสูงค่าจากผืนป่าสู่คุ้มหลวงแลหอคำ จนมีคำกล่าวว่า “เอื้องแซะ ของสูงค่า คนดำได้ลุ่มฟ้าย่าหมายได้ชมเชย”

ภาพที่ 1 ดอกเอื้องแซะ

(© Thapakorn Khruearaya 18/12/2018)

ดังปรากฏหลักฐานในโคลงนิราศระยะทางเมืองนครเชียงใหม่ ผู้ประพันธ์คือ พระยาราชสัมภารากร (เลื่อน สุรนันทน์) (suranun 1882, 145) ซึ่งได้ขึ้นมาเป็นข้าหลวงใหญ่รักษาราชการในสมัยรัชกาลที่ 5 ในช่วงปี พ.ศ. 2425 เป็นลักษณะของโคลงสี่สุภาพทั้งหมดรวม 378 บท โดยเนื้อหาของโคลงนิราศดังกล่าวมีเนื้อความกล่าวถึงการเดินทางไปราชการจากกรุงเทพถึงเชียงใหม่และเหตุการณ์ต่าง ๆ ขณะพำนักอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ ซึ่งมีการบันทึกถึงเหตุการณ์ที่ยึดถือเป็นประเพณีของชาวลัวะในการถวายดอกเอื้องแซะให้กับเจ้าเมืองเชียงใหม่ด้วย ถือกันว่าผู้ใดได้ตัดเห็นดอกเอื้องแซะ ผู้นั้นจะมีอายุยืนนาน ชาวลัวะจึงนิยมถวายแก่เจ้าเมือง และยึดเป็นประเพณีสืบมา ดังความที่ได้บันทึกเป็นโคลงสี่สุภาพ บทที่ 372 373 และ 374 ว่า

“.....เบญจทศกำหนดเอื้อง	แซะลู เข้าเเ
ลัวะสอยนำดอกจุ	เจื่องเจ้า
ขุนขบแ่งชิงอุ	สาหะดุด กล้องแฮ
แล้วดื่มน้ำขลุกเคล้า	ถ่มบัวน กลางดิน
ถือตัดดอกเอื้องจิม	เจริญชนม์ สุขเเ
เคี้ยวแ่งชิงสดปน	สุบกกล้อง
นำบัวนปากยล	เย็นเช็ด ย้าวนา
ผลพีชยื่นไต่ตอง	ติดตันปงงาม
กายพิธิกิจเมี้ยน	ลัวะกลับ คีนเเ
เจ้าเขตเจ้านายกลับ	หมู่เท้า
พระยาแสนลำราชนับ	นาอเนก
ไปวัดด้านทานเข้า	ใหม่ไขว้ آرام ”

จากเนื้อโคลงนิราศที่เขียนไว้ ได้บันทึกถึงเหตุการณ์การถวายดอกเอื้องแซะของชาวลัวะให้กับเจ้าเมืองเชียงใหม่ ได้อย่างชัดเจน ซึ่งช่วงระยะเวลาของพิธีนี้จะเป็นช่วงเดือนมกราคม โดยได้ตีความจากโคลงบทที่ 374 ที่ว่า เมื่อพิธีถวายดอกเอื้องแซะเสร็จในช่วงสาย ชาวลัวะก็กลับ เจ้านายและขุนนางก็ไปวัดเพื่อร่วมประเพณี ตานข้าวใหม่ต่อไป ซึ่งประเพณีตานข้าวใหม่นี้ก็จะจัดขึ้นทุกวัดพร้อมกันในช่วงเดือนมกราคมของทุกปี ซึ่งตรงกับช่วงที่ดอกเอื้องแซะในป่าเบ้งบานพอดี คือ ตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน ไปจนถึงเดือนมกราคม

นอกจากดอกเอื้องแซะจะเป็นเครื่องบรรณาการระหว่างแม่ฮ่องสอนสู่เมืองเชียงใหม่แล้ว ยังเป็นเครื่องบรรณาการของ “ล้านนา” เพื่อมอบให้แก่ “กรุงรัตนโกสินทร์” อีกด้วย ดังนั้น เอื้องแซะจึงเป็นสัญลักษณ์ที่ลึกลับ มีเสน่ห์เป็นดอกไม้ต้องห้าม เป็นของสูงบนภูสูง...”

แม่เลี้ยงสน ตาวากุล ซึ่งเป็นภรรยาของขุนจันตะ อดีตผู้ปกครองเมืองแม่สะเรียง ได้เล่าว่าในอดีตยุคที่ขุนจันตะยังเป็นผู้ปกครองเมืองแม่สะเรียง จัดส่งดอกเอื้องแซะไปให้เจ้านายเมืองเชียงใหม่อยู่ตลอด (Chunduang 2018, Interview) ซึ่งสามารถชี้ให้เห็นว่ายังมีประเพณีการจัดส่งดอกเอื้องแซะอยู่ แต่เปลี่ยนจากชาวลัวะที่จัดส่งดอกเอื้องแซะเป็นเครื่องบรรณาการให้กับเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ก็กลายมาเป็นผู้ปกครองเมืองแม่สะเรียง ในตำแหน่งของราชการ จัดส่งดอกเอื้องแซะให้กับเจ้านายเมืองเชียงใหม่ในยุคหลัง ซึ่งเปลี่ยนไปตามบริบททางสังคม ซึ่งปัจจุบันธรรมเนียมปฏิบัตินี้ได้หายไปแล้ว

ภาพที่ 2 ดอกเอื้องแซะบูชาพระธาตุ
(© Thapakorn Khruearaya 2/1/2019)

2. ดอกเอื้องในพิธีกรรมความเชื่อ ที่ปรากฏในพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่

การศึกษากล้วยไม้ในพิธีกรรมความเชื่อที่ปรากฏในพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่ได้นั้นได้ศึกษาในบริบทต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการใช้ดอกเอื้องสายพันธุ์พื้นเมืองที่ถูกนำมาประกอบใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ ในพื้นที่ ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ 1) ใช้ในประเพณีพิธีกรรม และ 2) ใช้ในความเชื่อ โดยมีรายละเอียดเกี่ยวกับการใช้งานดังต่อไปนี้

ใช้ในประเพณีพิธีกรรม

ในประเพณีสงกรานต์จะมีพิธีกรรม กิจกรรมย่อยรองรับอยู่หลากหลายรูปแบบ ซึ่งในช่วงนี้เองเราจะพบว่ามี การนำดอกกล้วยไม้พันธุ์ต่าง ๆ ในท้องถิ่น นำมาใช้ประกอบกับพิธีกรรมในช่วงงานประเพณีดังกล่าว ได้อย่างน่าสนใจ

จากการลงพื้นที่อำเภอแม่แจ่ม หมู่บ้านช่างเคิ่ง บ้านยางหลวง ตำบลท่าผา อำเภอแม่แจ่ม พบว่า ในช่วงเดือน 7 เหนือ (เดือนเมษายน) ชาวกระเหรี่ยงบนดอยที่อาศัยอยู่ในป่าของเขตอำเภอแม่แจ่มจะสอย ดอกเอื้องเงินลงมาขายให้คนพื้นเมืองในตัวเมืองอำเภอแม่แจ่ม ตั้งแต่ระหว่างวันที่ 8 - 14 เมษายนของทุกปี (Phithakham 2018, Interview) เพราะชาวแม่แจ่มนิยมใช้ดอกเอื้องเงินในช่วงประเพณีปีใหม่เมือง พ่อศรีลา เจริญสุขอายุ 84 ปี ชาวบ้านช่างเคิ่งเล่าให้ฟังว่า ในอดีตชาวบ้านจะรวมตัวกันทั้งชายและหญิง เดินขึ้นป่าไปหาดอกเอื้องกันเมื่อใกล้วันปีใหม่เมือง ดอกเอื้องที่วันนี้ส่วนใหญ่จะเป็นดอกเอื้องเงิน เพราะมีเยอะ ในป่าแม่แจ่ม ดอกเอื้องอื่นก็มีบ้าง แต่นิยมที่สุดคือ ดอกเอื้องเงิน เพราะดอกขาวบริสุทธิ์ งาม และเหมาะกับการใช้ในงานบุญในวันพญาวัน (Charoensuk 2018, Interview) แต่ยุคหลังเมื่อ 20 ปีที่ผ่านมา คนเมืองไม่ได้ ขึ้นไปหาแล้วเพราะหายากต้องไปเอาในป่าลึก ชาวกระเหรี่ยงจึงเป็นคนสอยมาขายให้กับคนในพื้นที่แทน

ภาพที่ 3 ดอกเอื้องเงินที่วางขายตามท้องตลาดในแม่แจ่ม ช่วงสงกรานต์

(© Thapakorn Khruaraya 25/6/2018)

เช่นเดียวกันกับที่พ่อหนานอินคำ ธนชัย อายุ 91 ปี ปราชญ์ชาวบ้านหมู่บ้านพร้าวหนุ่มเล่าว่า ช่วงเดือนหก และเดือนเจ็ดเหนือ (ประมาณเดือนมีนาคม - เมษายน) ดอกเอื้องป่านาชนิดจะบานสะพรั่ง ชาวกะเหรี่ยง ก็จะทำการเด็ด ตัดมาขายในตลาดแม่แจ่ม เพื่อให้คนแม่แจ่มซื้อไปไหว้พระ โดยเฉพาะช่วงปีใหม่เมืองก็จะนำ ดอกเอื้องไปบูชาพระกัน โดยเฉพาะดอกเอื้องเงินมีความนิยมมาก เพราะเป็นดอกสีขาวและมีมากในป่าแม่แจ่ม ใช้ตั้งแต่ใส่กรวยดอกไม้ไปวัด ใส่ขันข้าวถวายพระ ใช้โปรดน้าดำหัว ใช้ในการไหว้ผี และใช้ปักเจดีย์ทราย ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นดอกเอื้องเงินแทบทั้งสิ้น (Thananchai 2018, Interview)

ภาพที่ 4 การใช้ดอกเอื้องเงินในวันพญาวันของชาวแม่แจ่ม
(© Mongkolchai Chaiwong 15/4/2018)

ใช้ในความเชื่อ

ในเรื่องของการใช้ดอกเอื้องในความเชื่อนั้น พบว่ามีหลายเรื่องในพื้นที่อำเภอแม่แจ่มและอำเภอใกล้เคียง เช่น อำเภอจอมทอง อำเภอสันป่าตอง อำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่ คือเรื่องการตัดดอกไม้นามปี ซึ่งอาจจะพบความเชื่อดังกล่าวทั่วไปในล้านนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเทศกาลปีใหม่เมือง ก็เป็นอีกหนึ่งความเชื่อที่ดอกเอื้องนั้น มีบทบาทในการใช้ถูกกำหนดให้เป็นพญาดอกไม้ในปีนั้น ๆ ดังที่ เกริก อัครชินเรศ และคณะ (Akashinoores 2003, 15) ได้กล่าวในการชำระปฏิทินและหนังสือปีใหม่เมืองล้านนา (ประกาศสงกรานต์) ว่า หลังจากพิธีดำหัวเสร็จแล้วจะต้องแต่งเนื้อแต่งตัวด้วยเสื้อผ้าใหม่ หากเป็นผู้หญิงในวันนั้นก็จะตัดดอกไม้ อันเป็นนามปีหรือเป็นพญาดอกไม้ของปีนั้น ๆ ด้วย เช่นในปี พ.ศ. 2551 ได้แก่ ดอกแก้ว หรือดอกพิกุล เป็นพญาดอกไม้นามปี ควรตัดด้วยดอกแก้ว ปีพ.ศ. 2552 ดอกเก็ดตะหวา (ดอกซ้อน) เป็นพญาดอกไม้นามปี ควรตัดดอกเก็ดตะหวา การตัดดอกไม้อาจจะนำมาประดับมวยผมหรือแซมผม

การคำนวณหาดอกไม้นามปีให้เอาตัวเลขจุลศักราชปีใหม่ตั้ง หารด้วย 8 ได้เศษเท่าไร ทำนายตามนี้ เศษ 1 ดอกเอื้อง เศษ 2 ดอกแก้ว เศษ 3 ดอกซ้อน (มะลิ เก็ดตะหวา) เศษ 4 ดอกประดู่ เศษ 5 ดอกบัว เศษ 6 ดอกส้มสุก (โอศก) เศษ 7 ดอกบุญนาศ เศษ 8 ดอกกำสะลอง (ดอกปีบ) เศษ 0 ดอกลิลา (ช่อนกลั่น) ตัวอย่างเช่น ใน พ.ศ. 2552 ลบด้วย 1182 คือ จุลศักราช 1370 หารด้วย 8 ได้เศษ 2.5 ปัดขึ้นเป็นเศษ 3 ดอกไม้นามปี ได้แก่ ดอกซ้อน หรือดอกเก็ดตะหวา ซึ่งการตัดดอกเอื้องนั้น ส่วนใหญ่จะเป็นเอื้องผึ้งหรือเอื้องคำ ในการใช้เป็นพญาดอกในปีใหม่ ตามธรรมเนียมที่ปฏิบัติกันมา

ภาพที่ 5 - 6 การตัดดอกเอื้องบนมวยผมของชาวบ้านอำเภอแม่แจ่ม
(© Mongkolchai Chaiwong 26/10/2018)

3. ดอกเอื้องในพิธีกรรมความเชื่อ ที่ปรากฏในพื้นที่จังหวัดลำปาง

ลงพื้นที่บ้านท่ามะโอ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง สอบถามข้อมูลจากพ่อหนานศรี วรรณศรี ปราชญ์ชาวบ้าน ชุมชนท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ผู้สืบทอดสายผีเจ้านายจากคุ้มหลวงเมืองลำปาง จากการศึกษาพบว่า ในทุกปี ทุกตระกูลในลำปางจะจัดทำพิธีพืชมงคลพบุรุษ เพื่อเซ่นไหว้แก่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว ซึ่งจะมีเครื่องพลีในพิธี หลายอย่าง หนึ่งในนั้นคือ ดอกเอื้องผึ้ง เพราะถือว่าดอกเอื้องคือพญาดอก ออกดอกปีละหนึ่งครั้งซึ่งจะตรงกับ ช่วงประเพณีพืชมงคล พร้อมกับบูชาด้วยกรวยดอกไม้ธูปเทียน โดยนำผูกติดกับต้นส้มดอก เพื่อสักการะในพิธีกรรม พืชมงคล (Wannasi 2018, Interview) ซึ่งเป็นประเพณีที่สืบทอดกันมาช้านาน เชื่อกันว่าการพืชมงคลจะทำให้สามารถ ติดต่อกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือญาติพี่น้องที่ล่วงลับไปแล้วได้ เครื่องแต่งกายที่ใช้ในพิธีพืชมงคล จึงถือเป็นของสูง และศักดิ์สิทธิ์ ถึงความเชื่อดังเดิมอันเป็นแรงผลักดันให้เกิดเครื่องแต่งกาย เครื่องประดับไปจนถึง สิ่งประกอบต่าง ๆ เช่น การทัดเหน็บดอกเอื้องผึ้งของร่างทรง เป็นต้น ช่วยเพิ่มความงามและสีสันอันน่าตื่นตา ตื่นใจให้กับพิธีกรรม นอกจากนี้ยังกล่าวถึงรูปแบบการแต่งกายในฐานะสิ่งที่สามารถเชื่อมโยงไปถึงภูมิหลัง ทางประวัติศาสตร์ ตลอดจนความเปลี่ยนแปลงที่มาเยือนเมื่อสังคมล้านนามีการพัฒนา

ภาพที่ 7 การใช้ดอกเอื้องผึ้ง ประกอบพิธีพืชมงคล ในจังหวัดลำปาง
(© Thapakorn Khruearaya 8/5/2018)

ภาพที่ 8 ต้นดอก มีดอกเอื้องผึ้งเป็นส่วนประกอบ หนึ่งในเครื่องพลีใช้ประกอบพิธีพืชมงคลของเมือง
ในจังหวัดลำปาง (© Thapakorn Khruearaya 8/5/2018)

นอกจากนี้ ประเพณีฟ้อนผีจะจัดขึ้นหลังออกพรรษา คือ ช่วงเดือนตุลาคมเป็นต้นไป ยาวไปจนถึงก่อนเข้าพรรษา ซึ่งตรงกับเดือนกรกฎาคม ช่วงนี้เองเป็นช่วงดอกเอื้องผึ้งบานโดยเฉพาะตั้งแต่เดือนมีนาคมไปจนถึงเดือนพฤษภาคม จึงทำให้นิยมดอกเอื้องผึ้งมาใช้ในประเพณีในฐานะหนึ่งในพญาดอกนั่นเอง

พิธีกรรมฟ้อนผี เชื่อกันว่าจะสามารถติดต่อกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือญาติพี่น้องที่ล่วงลับไปแล้วได้ เครื่องแต่งกายที่ใช้ในพิธีฟ้อนผีจึงถือเป็นของสูงและศักดิ์สิทธิ์ เหล่าลูกหลานหรือผู้ที่เคารพและเชื่อถือในพิธีกรรมนี้ จึงต้องสรรหาสิ่งของพิเศษมาเช่น ไห้วผีบรรพบุรุษ เพราะหนึ่งปีจะได้พบเจอกันหนึ่งครั้ง ดังนั้นทั้งเครื่องทรงเครื่องประดับ ล้วนต้องสรรหาคัดสรรมาเป็นอย่างดี รวมถึงสิ่งประกอบต่าง ๆ เช่น ช่อดอกเอื้องนานาชนิด เพื่อนำมาใส่ร่างทรงในการใช้ทักเหินบดอกเอื้องของร่างทรง เป็นต้น นอกจากนี้ยังมองเห็นถึงพัฒนาการของช่อดอกเอื้องที่นำไปสู่ดอกไม้ไหว เพื่อการนำมาใช้นอกฤดูกาลช่วงนี้ดอกเอื้องไม่ออกช่อได้อีกด้วย

ภาพที่ 9 - 10 การทักดอกเอื้องสายพันธุ์ต่างๆ ของร่างทรงในพิธีฟ้อนผี ในจังหวัดลำปาง

(© Thapakorn Khruearaya 19/5/2018)

4. ดอกเอื้องที่ปรากฏในงานพุทธศิลป์

นอกจากดอกเอื้องที่ปรากฏในความเชื่อและพิธีกรรมล้านนาแล้ว การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ยังได้เห็นถึงดอกเอื้องนันทาพันธุ์ที่ปรากฏในวรรณกรรมทางพุทธศาสนา โดยนำเสนอไว้ในเทศน์มหาชาติภาคพายัพ สำนวนสร้อยสังกร เป็นการเทศน์มหาชาติฉบับล้านนาที่มีความงามทางวรรณศิลป์ในวรรณกรรมล้านนา โดยเป็นสำนวนสร้อยสังกรว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้มีการสืบทอดการตั้งธรรมหลวงของล้านนาปัจจุบัน ข้อมูลที่ใช้ศึกษานำมาจากหนังสือมหาชาติภาคพายัพฉบับสร้อยสังกร สำนวนเอกสออบทานและชำระโดย พระธรรมราชา นวตฺร พิมพ์ครั้งที่ 1 ปี พ.ศ. 2498 วรรณกรรมล้านนาเรื่องมหาชาติภาคพายัพ ซึ่งมีส่วนหนึ่งในกรรมที่กล่าวถึงดอกกล้วยไม้ในป่า เช่น กัณฑ์วรรณประเวศ กัณฑ์จุลพน และกัณฑ์มหาพน ที่พูดถึงในป่าว่ามีดอกเอื้องอะไรบ้างในระหว่างทางซึ่งนำไปสู่การตกแต่งซุ้มประตูป่า ที่เต็มไปด้วยบรรดาดอกเอื้อง ในประเพณีตั้งธรรมหลวง เป็นต้น

ซึ่งในมหาชาติจะมีแต่ละสำนวนที่ไม่เหมือนกัน และจะกล่าวถึงบรรดาเหล่าพันธุ์กล้วยไม้ หรือดอกเอื้องในล้านนาที่แตกต่างกันไป ซึ่งนอกจากจะมีการนำเอาดอกกล้วยไม้นานาชนิด เช่น เอื้องช้างแดง เอื้องตักโศลาย เอื้องสาย เอื้องคำ เป็นต้น นำไปตกแต่งสถานที่ประกอบพิธีแล้ว ยังมีการวาดรูปดอกเอื้องไว้ในตุ่งค่าธรรมประกอบซึ่งปรากฏหลักฐานที่เห็นได้ชัดจากภาพตุ่งค่าธรรมวัดบ้านเอื้อม ตุ่งค่าธรรมวัดบ้านสัก ตำบลบ้านเอื้อม อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง เป็นต้น

ภาพที่ 11 ภาพตุ่งค่าธรรม กัณฑ์วรรณประเวศน์ ที่เขียนรูปดอกเอื้องสายพันธุ์ต่าง ๆ วัดบ้านสัก จังหวัดลำปาง

(© Thapakorn Khruaraya 16/1/2010)

นอกจากนี้ยังพบดอกเอื้องในงานจิตรกรรมลายคำ เป็นรูปแบบหนึ่งของงานลงรักปิดทองที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของศิลปะล้านนา โดยมีพัฒนาการของรูปแบบ และลวดลายเกี่ยวกับลายคำ โดยเฉพาะลวดลายดอกประติษฐ์ ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 – 25 ที่ได้มีลวดลายดอกไม้ประติษฐ์ในงานลายคำ ซึ่งหนึ่งในนั้นปรากฏลายดอกเอื้องด้วย ซึ่งจะทำให้เข้าใจความคิดและจิตวิญญาณของผู้คนชาวล้านนาได้ดีขึ้น

ภาพที่ 12 - 13 ลายเครื่องดอกเอื้องบนหีบธรรมล้านนา
(© Thapakorn Khruaraya 26/7/2010)

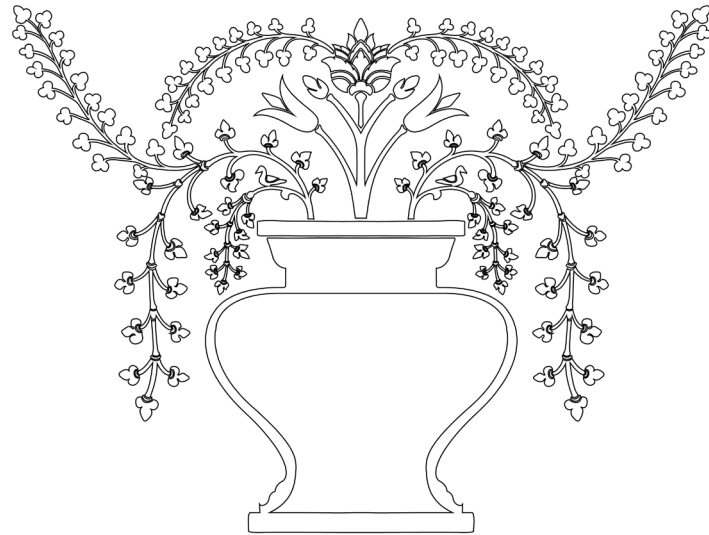
ภาพที่ 14 ลายเครื่องดอกเอื้องในหม้อดอก บนหีบธรรม วัดคดกเชียงม่วน จังหวัดลำปาง
(© Thapakorn Khruaraya 30/7/2010)

ภาพที่ 15 ลายเครือดอกเอื้องในหม้อดอก เทคนิคปั้นรักกระหนะบนทึบธรรม วัดชมภูหลวง จังหวัดลำปาง
(© Thapakorn Khruearaya 19/2/2010)

จากการลงพื้นที่สำรวจงานศิลปกรรมด้านงานพุทธศิลป์ อันเกี่ยวเนื่องกับดอกเอื้อง ในเขตอำเภอเกาะคา ที่วัดไหล่หิน วัดพระธาตุลำปางหลวง เขตอำเภอแม่ทะ ที่วัดนาคตหลวง วัดบ้านหลุก ในเขตตำบลนาครี วัดดอนไฟ อำเภอแม่ทะ จังหวัดลำปาง พบการนำเอารูปแบบของช่อดอกเอื้องมาใช้ในการประดับงานพุทธศิลป์ โดยเฉพาะหีบธรรม โดยการใช้เทคนิคลายคำหรืองานปิดทองล่องชาด ซึ่งช่างออกแบบเป็นรูปช่อดอกเอื้องบานออกจากหม้อดอกปทุมฉลุ ซึ่งเป็นลวดลายมงคลที่แสดงถึงความเจริญงอกงาม

หลักฐานที่เด่นชัดที่สุดคือ ลายช่อดอกเอื้องในหม้อดอก และช่อดอกเอื้องที่อยู่ในมือของเทวดา บนหีบธรรม วัดหมื่นกาศ อำเภอมือง จังหวัดลำปาง ได้จารึกปีที่สร้าง คือ จุลศักราชได้ 1156 ตัว หรือปี พ.ศ. 2337 ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญที่ชี้ให้เห็นว่าลายดอกเอื้องนั้นเป็นลายที่เกิดขึ้นเมื่อ 200 กว่าปีมาแล้ว แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของคนล้านนากับดอกเอื้องได้ชัดเจนขึ้น

ภาพลายเส้นที่ 1 ลายเครือดอกเอื้องในหม้อดอก วัดหมื่นกาศ จังหวัดลำปาง
(© Thapakorn Khruearaya 11/6/2018)

ภาพลายเส้นที่ 2 ลายเทวดาถือช่อดอกเอื้อง วัดหมื่นกาศ จังหวัดลำปาง
(© Thapakorn Khruearaya 11/6/2018)

นอกจากหีบธรรม ธรรมาสน์ ที่ปรากฏลวดลายของดอกเอื้องแล้ว ในงานพุทธศิลป์ประเภทเครื่องสดที่ใช้ประกอบพิธีกรรมทางพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นงานประเพณีสงกรานต์น้ำพระธาตุ งานพิธีอบรมสมโภชพระพุทธรูปและงานอุปสมบทต่าง ๆ จะมีการทำเครื่องพิธีที่เรียกว่าเครื่องหลวง ซึ่งประกอบไปด้วย หมากสุม พลุสุม หมากเบ็ง ต้นผึ้ง ต้นเทียน และสุมดอก เครื่องสดที่กล่าวมานี้จะนำไปใช้ประกอบพิธีกรรม เพื่อใช้เป็นเครื่องสักการะ

ในวิถัวัฒนธรรมคนเมือง เครื่องสักการะดังกล่าวถือเป็นเครื่องสูงที่ใช้กันทั้งในพุทธศาสนาและพิธีกรรมความเชื่อปัจจุบันจากการศึกษา ซึ่งได้ข้อมูลจากพ่อครูแม่ครูด้านภูมิปัญญาล้านนา ทำให้ทราบว่าเราสามารถเข้ากับสมัยชนได้ แต่วิธีการใช้นั้นจะขึ้นอยู่กับแต่ละบุคคล รวมไปถึงพิธีการหรือช่วงประเพณีจะเป็นตัวกำหนดลักษณะการใช้สอยและจำนวนเครื่องสักการะล้านนา เช่น งานศพ งานบวช-อุปสมบท เทศกาลประเพณีสงกรานต์ (ปีใหม่เมือง) เป็นต้น

ภาพที่ 16 (ซ้าย) การประดับเครื่องสักการะด้วยดอกเอื้องผึ้ง

ภาพที่ 17 (ขวา) การประดับสุมดอก เครื่องสักการะด้วยดอกเอื้องผึ้ง (© Thapakorn Khruearaya 26/5/2012)

การตัดดอกเอื้องในฐานะดอกไม้นามปีและการบูชาขวัญทั้ง 32 รวมไปถึงเทวดารักษาตัวของผู้ที่ตัดดอกในวันธรรมดา ความเชื่อของชาวล้านนาแล้ว ดอกเอื้องยังมีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์งาน คือ ดอกไม้ไหวที่ใช้ในการเหน็บตัดของช่างฟ้อนเล็บ ฟ้อนเทียนในรวมถึงการใช้เป็นเครื่องประดับแบบถาวรแทนช่อดอกเอื้องนอกฤดูกาล

การประดับดอกไม้ไหว ซึ่งทำจากโลหะมีค่า ได้แก่ เงิน ทอง นั้นจะบ่งบอกถึงฐานะของผู้ใช้ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเจ้านายหรือผู้ที่มีฐานะในสังคม ดังนั้น การประดับตกแต่งผมด้วยสิ่งของเหล่านี้ จึงถือเป็นที่ยึดมั่นในสังคมวัฒนธรรมล้านนาช่วงหนึ่งร้อยปีให้หลังที่พึงมีความนิยมและถูกสร้างสรรค์ขึ้นมาใช้ประดับ โดยมาจากการที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีได้รับพระราชทานดอกไม้ประดิษฐ์ทำจากโลหะมีค่า จากรัชกาลที่ 5 เมื่อครั้งที่พระองค์ทรงเสด็จประพาสชวา และเมื่อพระราชชายาทรงกลับมาประทับที่เมืองเชียงใหม่ จึงได้ให้ช่างท้องถิ่นที่เมืองเชียงใหม่ประดิษฐ์ช่อดอกไม้โลหะนี้เป็นช่อดอกเอื้องเพื่อใช้ประดับศีรษะให้คนในคุ้มจนเป็นที่ได้รับความนิยมแพร่หลายตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

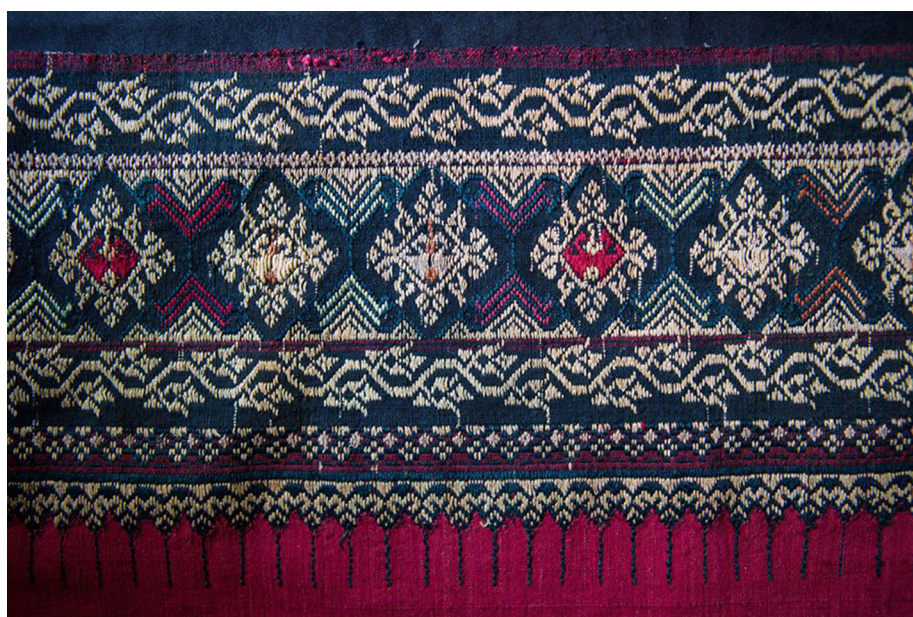
ภาพที่ 18 ดอกไม้ไหว

(© Thapakorn Khruearaya 19/7/2018)

ดอกไม้ไหว คือ ดอกไม้ที่ทำจากแผ่นโลหะหรือแผ่นทองเหลืองนำมาติดกับเส้นลวดที่ขดเป็นสปริง ทำให้ดอกไม้เคลื่อนไหวตามแรงสั่นหรือเคลื่อนไหว ใช้สำหรับประดับมวยผมเฉพาะผู้สูงศักดิ์ สำหรับชาวบ้านธรรมดาจะใช้ดอกไม้ในการประดับมวยผม แต่ปัจจุบันนิยมนำมาเป็นเครื่องประดับสำหรับช่างฟ้อนเล็บ หรือบุคคลทั่วไปประกอบกับการแต่งกายชุดพื้นเมือง

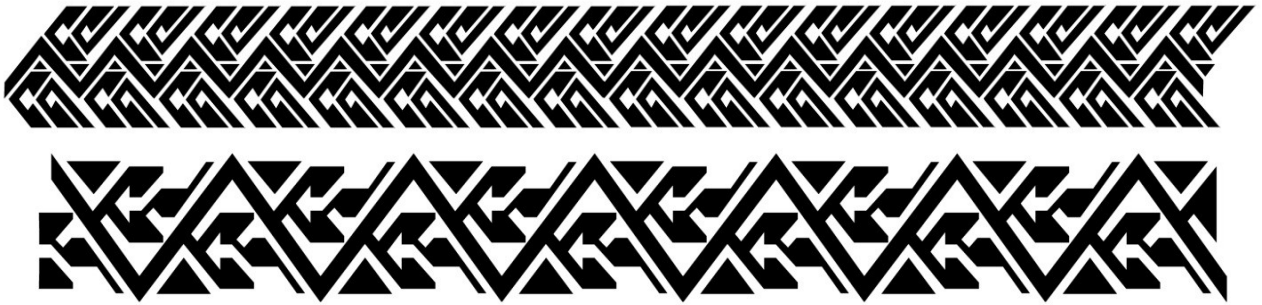

ภาพที่ 19 ผ้าซิ่นตีนจกเมืองลองโบราณ ทอลายค้วะดอกเอื้อง สมบัติของคุณแม่ประนอม ทาแบ่ง
(© KittikKorn nopudomphan 25/6/2018)

ภาพที่ 20 ผ้าซิ่นตีนจกเมืองลองโบราณ ลายค้วะดอกเอื้อง สมบัติของอาจารย์วิธิ พานิชพันธุ์
(© Thapakorn Khruearaya 25/6/2018)

ซิ่นตีนจกที่กล่าวมาข้างต้นนั้น จะมีลายหลักเป็นลายโกมขอกหักนกคู่และมีลายประกอบ คือ เครือค้วะดอกเอื้อง ส่วนใหญ่จะใช้เทคนิคจกขม่นในการสร้างสรรค์ลวดลาย โดยปัจจุบันแหล่งผลิตสำคัญที่อำเภอลอง จังหวัดแพร่ ซึ่งจากการศึกษาทำให้เห็นว่าดอกเอื้องมีความเกี่ยวเนื่องและผูกพันกันกับวิถีชีวิตของคนล้านนาอย่างชัดเจน จนนำมาสร้างสรรค์ลวดลายที่ชื่อว่า ค้วะดอกเอื้อง โดยนำเอาลักษณะของดอกเอื้องตระกูลเอื้องสาย นำมาสร้างสรรค์งานได้อย่างสวยงามและน่าสนใจ

ภาพลายเส้นที่ 3 - 4 ลายค้วะดอกเอื้อง ที่ปรากฏบนผ้าตีนจกเมืองลอง
(© Thapakorn Khruearaya 17/6/2018)

บทสรุป

จากการศึกษารวบรวมองค์ความรู้ด้านภูมิปัญญาดอกกล้วยไม้ (ดอกเอื้อง) ที่ปรากฏในพิธีกรรม ความเชื่อในวัฒนธรรมล้านนาเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เพื่อสนองพระราชดำริภายใต้โครงการอนุรักษ์ พันธุกรรมพืช อันเนื่องมาจากพระราชดำริ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี โดยการรวบรวม องค์ความรู้เกี่ยวกับดอกกล้วยไม้ (ดอกเอื้อง) ที่ปรากฏในพิธีกรรม ความเชื่อในวัฒนธรรมล้านนา ซึ่งสามารถ นำองค์ความรู้ดังกล่าวไปพัฒนาในรูปแบบของมรดกทางวัฒนธรรมล้านนาในอนาคต โดยใช้วิธีการเขียนอธิบาย ความพรรณนา และบันทึกภาพถ่าย โดยใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research-PAR) ซึ่งเป็นการวิจัยในลักษณะที่มุ่งสร้างความสำนึกและความตระหนักของคนในชุมชน ให้มีส่วนร่วมในการเห็นคุณค่าความสำคัญของดอกเอื้อง ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของมรดกทางวัฒนธรรมชุมชน ให้มีส่วนรับรู้และรักษาพันธุกรรมพืชไปพร้อม ๆ กับการรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีความเชื่อที่เกิดขึ้น การลงพื้นที่ภาคสนามเข้าไปคลุกคลีและมีปฏิสัมพันธ์กับชุมชนด้วยตนเองของนักวิจัย เพื่อให้ได้องค์ความรู้ ที่เกี่ยวข้องกับการใช้ดอกเอื้องในพิธีกรรมล้านนา รวมทั้งการแลกเปลี่ยนความรู้ระหว่างผู้ทำวิจัยและคนในพื้นที่ อันเกี่ยวข้องกัขนบธรรมเนียมประเพณีความเชื่อที่เกิดขึ้นในอนาคต

ว่าด้วยพื้นที่ทางวัฒนธรรม

ในการศึกษาครั้งนี้ ได้ลงพื้นที่ศึกษาได้แก่ 3 จังหวัดในเขตภาคเหนือตอนบน ซึ่งได้แก่ จังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดแม่ฮ่องสอน และจังหวัดลำปาง ซึ่งแต่ละจังหวัดล้วนแล้วแต่มีองค์ความรู้ด้านภูมิปัญญาดอกกล้วยไม้ (ดอกเอื้อง) ที่ปรากฏในพิธีกรรม ความเชื่อ ที่แตกต่างกันออกไป ดังนี้

ดอกเอื้องในพิธีกรรมความเชื่อ ที่ปรากฏในพื้นที่จังหวัดแม่ฮ่องสอน

จากการศึกษาข้อมูลพบว่า พื้นที่ดังกล่าวในอดีตได้ใช้ดอกเอื้องและเป็นหนึ่งในเครื่องบรรณาการสู่เทพยดาหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และเป็นเครื่องบรรณาการของอาณาจักรล้านนา เพื่อมอบให้แก่กรุงรัตนโกสินทร์ ถือเป็นเครื่องสักการะชั้นสูงใช้เป็นเครื่องบรรณาการ เพื่อแสดงถึงความเคารพและจงรักภักดีอย่างยิ่ง โดยชาวลัวะที่อาศัยในดินแดนแถบจังหวัดแม่ฮ่องสอนในอดีต โดยเฉพาะชาวลัวะแถบเมืองยวม (ปัจจุบันคือ อำเภอแม่สะเรียง) ได้ส่งมาถวายให้เจ้ามหาชีวิตหรือกษัตริย์ผู้ครองนครล้านนาแทนการเกณฑ์แรงงาน

ดอกเอื้องในพิธีกรรมความเชื่อ ที่ปรากฏในพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่

การศึกษากลับมาในพิธีกรรมความเชื่อที่ปรากฏในพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่ นั้น ได้ศึกษาในบริบทต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการใช้ดอกเอื้องสายพันธุ์พื้นเมืองที่ถูกนำมาประกอบใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ ในพื้นที่ ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ 1) ใช้ในประเพณีพิธีกรรม และ 2) ใช้ในความเชื่อ

จากการลงพื้นที่เขตอำเภอแม่แจ่มพบว่า ในช่วงเดือน 7 เหนือ (เดือนเมษายน) ชาวกะเหรี่ยงบนดอยที่อาศัยอยู่ในป่าของเขตอำเภอแม่แจ่มจะสอยดอกเอื้องเงินลงมาขายให้คนพื้นเมืองในตัวเมืองอำเภอแม่แจ่ม ตั้งแต่วันที่ 8 - 14 เมษายนของทุกปี เพราะชาวมแม่แจ่มนิยมใช้ดอกเอื้องเงินในช่วงเทศกาลปีใหม่เมือง การนำดอกเอื้องเงินมาใช้ประกอบพิธีกรรมในประเพณีปีใหม่เมืองนั้น ทุกกิจกรรมในช่วงเวลาดังกล่าว โดยแต่ละช่วงวันเวลามีกิจกรรมที่นำดอกเอื้องเงินตั้งแต่วันที่ 13 เมษายนของทุกปีซึ่งเป็นวันสังขานต์ล่องไปจนถึงวันที่ 16 เมษายนโดยใช้ตั้งแต่การใส่กรวยดอกไม้ไปวัด การนำดอกเอื้องเงินใส่สวดส่งเคราะห์ นำดอกเอื้องเงินไปคำหัว และการใช้ดอกเอื้องเงินไปปักเจดีย์ทราย เพื่ออุทิศส่วนกุศลไปหาบรรพบุรุษผู้ล่วงลับไปแล้ว

นอกจากนี้ ยังมีการตัดดอกเอื้องไปวัดของผู้หญิงล้านนา เพื่อเป็นการบูชาหัวและเพื่อเวลาก้มหัวจะเป็นการบูชาพระเจ้า หรือเรียกว่าเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อเรื่อง “ขวัญ” ของคนในกลุ่มชาวไทย-ลาว ที่เชื่อว่าคนเรามีขวัญอยู่ทั้งหมด 32 ขวัญ การประดับดอกไม้จึงเป็นการบูชาขวัญบนกระหม่อม เพื่อเป็นสิริมงคลแก่ตัว

ดอกเอื้องในพิธีกรรมความเชื่อ ที่ปรากฏในพื้นที่จังหวัดลำปาง

ลงพื้นที่จังหวัดลำปาง พบพิธีพืชนผีบรรพบุรุษ เพื่อเซ่นไหว้แก่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว ซึ่งจะมีเครื่องพลีในพิธีหลายอย่าง หนึ่งในนั้นคือ ดอกเอื้องผึ้ง พร้อมกับบูชาด้วยกรวยดอกไม้รูปเทียน โดยนำผูกติดกับต้นส้มดอก เพื่อสักการะในพิธีกรรมพืชนผี ซึ่งเป็นประเพณีที่สืบทอดกันมาช้านานของชาวล้านนา เชื่อกันว่าการพืชนผีจะทำให้สามารถติดต่อกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือญาติพี่น้องที่ล่วงลับไปแล้วได้ และการถวายดอกเอื้องให้กับร่างทรง ทัดเหน็บบนศีรษะก็เปรียบเสมือนเครื่องไหว้ของลูกหลานที่มอบให้กับบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว เพื่อแสดงความรักและเคารพอีกครั้ง

ดอกเอื้องที่ปรากฏในงานพุทธศิลป์

การศึกษาดอกเอื้องที่ปรากฏในความเชื่อและพิธีกรรมล้านนาแล้ว การศึกษารั้วนี้ยังได้มองถึงดอกเอื้องในวรรณกรรมทางพุทธศาสนา โดยนำเสนอไว้ในเทศน์มหาชาติภาคพายัพ สำนวนสร้อยสังกร เป็นการเทศน์มหาชาติฉบับล้านนาที่กล่าวถึงดอกเอื้องในป่า เช่น กัณฑ์วนประเวศน์ กัณฑ์จุลพน และกัณฑ์มหาพน ที่พูดถึงในป่าว่ามีดอกเอื้องอะไรบ้างในระหว่างทาง ซึ่งนำไปสู่การตกแต่งซุ้มประตูป่า ที่เต็มไปด้วยบรรดาดอกเอื้องและภาพวาดตุ๊กตาธรรมที่ใช้ในประเพณีตั้งธรรมหลวง เป็นต้น

นอกจากนี้ยังพบดอกเอื้องในงานจิตรกรรมลายคำ ลวดลายดอกประดิษฐ์ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 – 25 ที่ได้มีลวดลายดอกไม้ประดิษฐ์ลายช่อดอกเอื้อง

ดอกเอื้องที่ปรากฏในงานหัตถศิลป์

ดอกไม้ไหมที่ใช้ในการเห็บมัดของช่างฟ้อนเล็บ ฟ้อนเทียนในรวมถึงการใช้เป็นเครื่องประดับแบบถาวรแทนช่อดอกเอื้องนอกฤดูกาลในวัฒนธรรมล้านนา

มิติต่าง ๆ ระหว่างวัฒนธรรมกับดอกเอื้อง

จากการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการลงพื้นที่ พบว่า การใช้ดอกเอื้องในวัฒนธรรม ประเพณี และความเชื่อของคนล้านนานั้น สามารถมองออกเป็นมิติได้ดังนี้

มิติทางด้านจิตใจ การนำช่อดอกเอื้องมาใช้ในพิธีกรรมใด ๆ นั้น แสดงถึงคุณค่าทางด้านจิตใจ คือ ดอกเอื้องใช้เวลาออกช่อปีละครั้ง ซึ่งถ้าต้องตัดช่อแล้วนำมาใช้งาน สิ่งนั้นย่อมมีคุณค่าและเป็นที่ยึดถือของจิตใจ ซึ่งจากการเก็บข้อมูลและนำมาวิเคราะห์แล้ว คุณค่าที่กระทบต่อจิตเจตจำนงนี้มีอยู่ 3 ด้านคือ ด้านความเชื่อพุทธศาสนา ด้านความเชื่อการนับถือผี และด้านจิตวิญญาณ

มิติทางด้านสังคม พบว่า ดอกเอื้องในสังคมและวัฒนธรรมล้านนานั้น ถูกนำไปใช้แทนสัญลักษณ์หลากหลายรูปแบบ หนึ่งในนั้นคือ ด้านการเมืองการปกครอง กรณีของชาวกะเหรี่ยงและชาวลัวะที่ใช้ดอกเอื้องแซะเป็นเครื่องราชบรรณาการถวายให้กับเจ้าเมืองเชียงใหม่ อันเป็นสัญลักษณ์ของการเคารพและยอมรับในอำนาจที่เหนือกว่า

มิติทางด้านเศรษฐกิจ อาจจะพูดได้ว่าการนำดอกเอื้องป่ามาขายในแต่ละพื้นที่ ถือเป็นการสร้างรายได้ทางเศรษฐกิจให้กับครัวเรือนได้บ้าง เมื่อมองในเขตอำเภอแม่สะเรียง เมืองขุนยวม ที่มีการนำดอกเอื้องแซมมาขายแบบผิดกฎหมาย ตามธรรมเนียมที่เคยทำกันมา เมืองแม่แจ่มที่ชาวกะเหรี่ยงสอยดอกเอื้องเงินมาขายในช่วงสงกรานต์ทำให้เห็นถึงมูลค่า ดังนั้น ในอนาคตเมื่อมองเห็นช่องทางการใช้งานดอกเอื้องป่าเหล่านี้แล้วผู้ที่อยู่ในพื้นที่สามารถทำการเพาะปลูกเองบนที่นั่น ๆ เพื่อเพิ่มมูลค่าทางเศรษฐกิจและไม่ไปรบกวนระบบของดอกเอื้องป่าในธรรมชาติ

มิติทางวัฒนธรรม หมายถึง วิถีชีวิตของประชาชน การนิยมใช้ดอกเอื้องนั้น มีความยืนยาวและต่อเนื่องจนเกิดวัฒนธรรมหรือวิถีชีวิตเป็นส่วนหนึ่งของชีวิต เป็นส่วนหนึ่งในพิธีกรรม ความเชื่อ จนกลายเป็นอัตลักษณ์และพัฒนาเป็นสัญลักษณ์อย่างมากมายในสังคมภาคเหนือ ทั้งตราสัญลักษณ์ทางการค้า สัญลักษณ์ทางการท่องเที่ยว สัญลักษณ์ของพันธุ์ไม้บนที่สูง เป็นต้น ดังนั้นจะเห็นได้ว่าดอกเอื้องกับคนล้านนาได้ถูกผนวก รวมกันแล้วถูกมองเป็นวัฒนธรรมหนึ่ง

มิติทางด้านเวลา การใช้ดอกเอื้องในพิธีกรรมนั้นมักจะขึ้นอยู่กับช่วงเวลา กล่าวคือ ช่วงเข้าพรรษาจะไม่นิยมจัดงานบุญ แต่งานบุญส่วนใหญ่จะจัดขึ้นหลังออกพรรษาแทบทั้งสิ้น ซึ่งจะเริ่มตั้งแต่เดือนพฤศจิกายนไปจนถึงเดือนพฤษภาคมที่จะมีงานบุญใหญ่ ๆ เกิดขึ้นในสังคมวัฒนธรรมล้านนา ซึ่งคาบเกี่ยวกับฤดูกาลระหว่างหนาวกับร้อน ดังนั้น ช่วงฤดูดังกล่าวนี้เองที่เป็นปฏิกิริยาต่อกล้วยไม้ป่าที่จะออกช่อในช่วงเดือนมกราคมเป็นต้นไป และเริ่มบานสะพรั่งเรื่อย ๆ จนถึงเดือนเมษายน ดังนั้นด้วยระยะเวลาของช่วงที่จัดงานกิจกรรมต่าง ๆ และช่วงเวลาที่เหมาะสมแก่การออกช่อดอกจึงบรรจบกัน จึงก่อให้เกิดการใช้ดอกเอื้องปานานาชนิดตามแต่ละพื้นที่ในช่วงเวลานั้น ๆ ได้อย่างลงตัว

มิติทางด้านความงามเชิงสัญลักษณ์ ในอดีตมีการเปรียบสาวเมืองเหนือเป็นเอื้องเมืองเหนือ เป็นการเปรียบเทียบความงามของมนุษย์ว่ามีความบริสุทธิ์งดงามเหมือนดอกเอื้องในป่า ถือเป็นคำพูดเชิงสัญลักษณ์หนึ่งที่เกิดขึ้นจากคนต่างถิ่นเมื่อเห็นสาวงามเมืองเหนือ

มิติทางด้านสุนทรียศาสตร์ การที่บุคคลใดมองเห็นถึงความงามของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แล้วนำสิ่งเหล่านั้นมาปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ โดยมุ่งเน้นให้เกิดความงามในมิติอื่น นั่นคือความเข้าใจในเรื่องของความงาม การมองเอื้องสาย แล้วนำความงามที่เกิดขึ้นมาออกแบบเป็นผ้าทอที่เรียกว่า สายคั้วดอกเอื้อง ลวดลายดอกเอื้องที่ถูกนำมาประดับหีบธรรมด้วยเทคนิคงานปิดทองล่องชาด เป็นการจำลองช่อดอกเอื้องจากธรรมชาติได้อย่างสวยงามและลงตัว การนำลายนี้มาเป็นส่วนหนึ่งของการประดับงานพุทธศิลป์ในทางพุทธศาสนานั้น นั่นคือการเข้าใจความงามทางสุนทรียศาสตร์

References

- Akchinoret, K. *Læ Khana Samnakngān Rāingānkānwičhai Kānchamrapatithinlæ Nangsūpīmaimūranglānnā (prakātsongkrant)*. [Lanna City Calendar and New Year Book Research Report (Songkran announcement)]. Bangkok: Sriprapai. 2003.
- Charoensuk, S. Interview by Khruearaya, T., Ban Ko, Tambon Chang Kaoeng, Aumphoe Mae Chaem, Chiang Mai, May 16, 2018.
- Chunduang, P. Interview by Khruearaya, T., Ban Mae Suek, Amphoe Mae Sariang, Mae Hong Son, May 20, 2018.
- Dumrikun, D. *Lāi Kham Lānnā*. [Lanna gold pattern]. Bangkok: Muang boran. 2001.
- Manasæm, M. *Phūsā 'Āphōn Fōn Phī*. [Clothes Costume Ghost dance]. Chiang Mai: Siwaem. 2010.
- Phithakham, T. Interview by Khruearaya, T., Ban Ko, Tambon Chang Kaoeng, Aumphoe Mae Chaem, Chiang Mai, May 16, 2018.
- Sipasang, W. *Khrūayōng Khōng-Ngām Māying Lānnā*. [Lanna Woman Jewelry]. Chiang Mai: Social Research Institute CMU. 2004.
- Sitthisadjathum, S. *klūaimai Pā Mūang Thai (Phim khrang thī 2)*. [Wild orchids in Thailand (2th ed.)]. Bangkok: Amarin. 2006.
- Suranan, L. *Khōngnirāt Rayathāng Mūang Nakorn Chīang Mai*. [Limerick Nirat, distance Chiang Mai city]. Chiang Mai: The Center for the Promotion of Arts and Culture, Chiang Mai University. 2000.
- Thananchai, I. Interview by Khruearaya, T., Ban Ko, Tambon Chang Kaoeng, Aumphoe Mae Chaem, Chiang Mai, May 16, 2018.
- Wannasi, S. Interview by Khruearaya, T., Chumchon Tha Ma-O, Tambon Wiang Nuea, Amphoe Mueang, Lampang, April 15, 2018.